

6. Aspecte lexicografice

Toponimele adunate un urma anchetelor pe teren și din documentele studiate vor fi prezentate în această lucrare sub forma unui dicționar toponimic de tip structural.

Conceptele care stau la baza prelucrării materialului obținut în urma anchetelor de teren și a cercetării de documente publicate sau inedite sunt *câmp toponimic*, *polarizare* și *diferențiere*, teoretizate de către Dragoș Moldovanu¹. Ele sunt folosite de către cercetătorii ieșeni la redactarea dicționarelor toponimice, dicționare în care se urmărește nu doar enumerarea unor toponime, cu localizarea și etimologia acestora, ci și evidențierea raportului dintre nume și obiectul geografic desemnat, a relațiilor care se stabilesc între unele toponime și a comportamentului acestora în vorbire.

Abordarea structuralistă a toponimiei a fost deja aplicată în tezele de doctorat *Toponimia văii Zeletinului. De la Zăpodia la Motoșeni, județul Bacău* de Puiu-Filip Filipescu (susținută în 1989) și *Oronimia și hidronimia din bazinul superior al Bârladului* de Mircea Ciubotaru (susținută în 1996 și publicată în 2001, la Casa Editorială *Demiurg*, Iași), precum și în alte lucrări².

Realitatea de pe teren ne arată că „o dată constituite, toponimele pot deveni baza de formare a altor nume topice”³, adică de la numele unui obiect socio-geografic își pot lua denumirea și alte obiecte din imediata sa apropiere, formându-se, conform teoriei lui Dragoș Moldovanu, un câmp toponimic, adică un ansamblu de două sau mai multe toponime (numite *secundare* sau *dezvoltate*) formate în jurul unui *toponim-bază* (*principal* sau *nucleu*), care are rol de centru polarizator⁴. Dacă stabilirea categoriei (oiconim, hidronim, fitonim etc.) și a tipului toponimului (descriptiv sau personal) reprezintă perspectiva sincronică, prezentarea câmpului toponimic dezvoltat ne permite studiul diacronic al ansamblului numelor de locuri dintr-o regiune.

Procesele în urma cărora iau naștere câmpurile toponimice sunt *polarizarea* și *diferențierea*. Polarizarea „constă din concentrarea denominației toponimice a unui

¹ MOLDOVANU, P., 73–100 și MOLDOVANU, T.C.

² Mircea Ciubotaru, *Comuna Horlești. Cadre istorice, sociale și culturale*, (în colab. cu Petroliana Zară), Iași, Editura Performantica, 1999, 80-122, Id., *Comuna Ipatele. I. Studiu istoric. Toponimie*, Iași, 2000, 154–217, Id., *Comuna Vulturești. I. Studiu de istorie socială. Onomastică*, Iași, Casa Editorială *Demiurg*, 2003, 173-234. Vlad Cojocaru, *Toponimia văii mijlocii a Trotușului. Dinamica structurilor toponimice*, Iași, 2005.

³ FILIPESCU, O., 313.

⁴ Ap. CIUBOTARU, O., 15.

ansamblu geografic bine delimitat în jurul unei denumiri «polare», corespunzând, în general, elementului de maximă importanță socio-geografică. Elementul comun al grupului polarizat este numele acestui element central; distincțiile se fac prin entopice în funcție toponimică⁵. Astfel, observăm că de la numele satului *Agăpieni* s-au format toponime care desemnează obiecte geografice aflate în imediata vecinătate a acestui sat: *Măgura Agăpienilor*, *Pârâul Agăpieni*, *Poiana Agăpienilor*, *Țarina Agăpienilor* și *Imașul Agăpieni*. Toponimul primar devine determinantul din structura toponimele secundare, elementul determinat fiind reprezentat de entopicele *imaș*, *măgură*, *pârâu*, *poiană* și *țarină*. De multe ori, ca rezultat al principiului economiei limbajului, în formarea toponimului secundar se preia doar unul din elementele care alcătuiesc o construcție sintagmatică ce reprezintă denumirea primară; așa se explică de ce de la *Pârâul Ruginei* s-a format denumirea *Piciorul Ruginei* și nu *Piciorul Pârâului Ruginei* sau *Piciorul la Pârâul Ruginei*. De la oronimul *Piciorul Jacotelor* s-au format denumirile *Drumul Jacotelor* (care probabil inițial se numea **Drumul pe Piciorul Jacotelor*) și *Pârâul Jacotelor* (< **Pârâul de sub Piciorul Jacotelor*).

Procesul de formare a unor toponime plecând de la alte toponime este frecvent, el fiind analizat și de către alți cercetători. Astfel, observând relațiile care se stabilesc între unele nume de ape și de localități, Gh. Bolocan, numea acest proces „transfer de nume”⁶. Ținând cont de direcția transferului, dar și de sufixul cu care sunt formate denumirile, studiarea modului de formare a oiconimelor și hidronimelor „oferă posibilități de determinare a stratificării toponimice”⁷. Termenul de *transfer* este preluat și de Adrian REZEANU, T., 181, care analizează „transferurile de nume de la reperul urban – lăcaș de cult către alte repere urbane”.

E.S. Otin vorbește de „transfer” între denumiri și de „metonimie toponimică”⁸ într-un studiu în care cercetează particularitățile formării hidronimelor de la oiconime sau al oiconimelor de la hidronime, iar toponimele formate în urma acestui proces sunt numite „denumiri de contact”⁹. Autorul subliniază importanța studierii transferului de nume deoarece astfel se pot reconstitui unele denumiri neatestare, iar cercetătorul poate avea o mai bună perspectivă asupra formării sistemului toponimic și a interacțiunii dintre denumiri¹⁰.

Cel de-al doilea fenomen în urma căruia se pot forma câmpuri toponimice este *diferențierea*, adică „procesul prin care se desemnează, cu ajutorul unor delimitatori lexicali, părțile unui obiect geografic sau sociogeografic denumit. Aici opozițiile toponimice se constituie pe baza celor lexicale, pentru că diferențierea opune denotatele corespunzătoare din același câmp lexical ierarhizat”¹¹. De exemplu, între *Neamțul* și *Nemțișorul* există o opoziție de tip privativ, realizată cu ajutorul sufixării diminutivale (curs principal – afluent principal). În cadrul dicționarului, pentru

⁵ MOLDOVANU, P., 81.

⁶ BOLOCAN, T., 171–180.

⁷ *Ib.*, 170.

⁸ OTIN, T., 30.

⁹ *Ib.*, 39.

¹⁰ *Ib.*, 118.

¹¹ MOLDOVANU, S., 141.

fiecare toponim secundar se va indica procesul în urma căruia s-a format (astfel se pot explica și evidenția relațiile dintre nume). Chiar dacă nu sunt considerate procese structurale, extensia și restricția vor fi, de asemenea, indicate.

În continuare, vom exemplifica maniera în care sunt realizate articolele din dicționarul toponimic de tip structural în funcție de câmpul toponimic format în jurul unei denumiri, urmărind și explicând pașii de redactare.

Cuvântul-titlu al fiecărui articol reprezintă numele unui obiect sociogeografic (unitate de relief, reper toponimic, localitate etc.), numele unui toponim primar în jurul căruia s-a dezvoltat un câmp toponimic sau un centru de polarizare toponimică. Centrul de polarizare toponimică „este un nume care nu poate fi atribuit cu certitudine unui obiect polarizator”¹², este determinantul comun din componența mai multor toponime dintr-un câmp, unde însă nu cunoaștem care este elementul polarizator, toponimul primar, și nici istoricul proceselor de structurare a câmpului. De exemplu, în satul Nemțișor există toponimele *Dealul Bodai* și *Pârâul lui Bodai*, deci amândouă în legătură cu o familie *Bodai* care a trăit odinioară în această localitate, dar nu știm care din cele două toponime s-a format primul plecând de la acest patronim. Prin urmare, am numit *Bodai* centru de polarizare toponimică personal.

Am considerat centru de polarizare toponimică descriptiv *Argelele* în jurul căreia s-a format un câmp toponimic format din denumirile *Piciorul Argelelor*, *Vârful Argelelor*, *Poiana Argelelor* și *Pârâul Argele*. Dintr-un document de la 1604 deducem că existau cel puțin trei argele, situate în diverse locuri de pe acest picior de munte: una pe culme, la bour („pe vârful Argelei, la bour”), „Argeaua cea de mijloc și cea de jos” (DIR, A, XVII-I, 177 (trad. ed.). Nu știm, însă, care dintre toponimele *Pârâul Argelele* și *Piciorul Argelelor* a fost primul, astfel încât am considerat *Argelele* centru de polarizare toponimică descriptiv. Identificarea cuvântului-titlu, deci a nucleului câmpului toponimic, este de multe ori anevoioasă, mai ales în lipsa unor atestări documentare sau în cazul etimologiei necunoscute.

Cuvântul-titlu este în forma literarizată, conform principiilor stabilite în *Introducerea* la TTRM, I₁, p. XXIX-XLVIII, și în forma articulată: *Bâtca*, *Dealul Gol*, *Slatina*, *Piciorul Gălățeanului* etc. Când avem a face cu nume de persoană care fac parte din sintagme toponimice și care nu au fost consemnate în funcție toponimică absolută, acestea nu sunt articulate.

În cazul toponimului *Chițigaia* și a câmpului format în jurul său, am literarizat forma cuvântului-titlu, chiar dacă astăzi în hărțile zonei aflate în discuție toponimul apare doar cu forma sa palatalizată. Pentru a fi consecvenți, am folosit forma fără palatalizare în cuvântul-titlu, dar în dicționar va figura, alfabetic, între cuvintele-titlu, și intrarea *Chițigaia*, cu trimitere la articolul *Pițigaia*, astfel încât găsirea toponimului sub forma încetățenită astăzi să nu devină dificilă. Am literarizat și forma oiconimului *Vovidenia*, folosită astăzi pentru a denumi un schit de pe teritoriul comunei Vânătorii-Neamț, considerând că forma cuvântului-titlu este cea etimologică, *Vovedenia* (*vovedenia* < v. sl. **ВЪВЕДЕНИЕ**).

Pentru toponimul *Ulucele*, subiecții cu care am efectuat ancheta au folosit de obicei sintagma *La Uluce*. Însă la unele întrebări de sintaxă am obținut și forma

¹² CIUBOTARU, O., 18.

simplă a toponimului, astfel încât am stabilit forma *Ulucele* ca fiind cuvântul-titlu, dar în cadrul articolului am notat folosirea frecventă a sintagmei:

ULUCELE (Lun) reper topon. descr. (De obicei în sint. *La Uluce*) Loc situat în partea de sud a Poienii Slatinii.

Echivalentele morfosintactice și variantele sunt introduse, alfabetice, în dicționar, cu trimitere la articolul unde au fost lucrate:

LA ULUCE v. **Ulucele**.

Pentru denumirile formate din două sau mai multe silabe, la cuvântul-titlu se notează și accentul obținut în anchetele pe teren. Imediat după cuvântul-titlu am notat, între paranteze, sigla localității pe teritoriul căreia se află obiectul desemnat de toponimul respectiv.

Conform concepției de dicționar toponimic prezentată de Dragoș Moldovanu¹³, pentru fiecare denumire trebuie specificată categoria toponimică, care vizează planul conținutului, examinat din perspectiva raportului de desemnare (cremonim = nume de forme de relief negativ sau de accidente de teren, fitonim = nume de forme de vegetație, hidronim = nume de ape curgătoare, hodonim = nume de căi de comunicație și puncte de trecere, horonim = nume de câmpii sau de ținuturi, limnonim = nume de ape stătătoare, oiconim = nume de unități sociogeografice, oronim = nume de forme de relief pozitiv, telmatonim = nume de mlaștini), dar și tipul toponimic (toponime personale = denumiri formate de la nume de persoane sau supranume, descriptive = nume formate de la entopice sau apelative care descriu locul, comemorative = toponime care amintesc evenimente sau personalități din trecut, encomiastice = denumiri care aduc elogiul unor personalități în viață sau unor sfinți ori metaforice = nume construite prin analogie).

Definiția în dicționarele de tip structural indică pentru fiecare toponim categoria geografică și localizarea¹⁴. Dacă în majoritatea dicționarelor toponimice editate în România pentru localizarea obiectelor geografice desemnate se indică doar localitatea pe teritoriul căreia se găsesc, în dicționarele toponimice de tip structural precizarea poziției obiectului se face în manieră detaliată, în funcție de alte obiecte sociogeografice din apropiere. De exemplu, la un curs de apă se indică pârâul/râul al cărui afluent este, locul de unde izvorăște, între ce dealuri, munți sau pâraie curge; în cazul unui munte, se notează apele la obârșia căruia se situează etc. Tarlalele au fost localizate în funcție de satul în apropierea căruia se află, eventuale cursuri de apă care curg în vecinătate și tarlalele alăturate. Dacă un obiect geografic folosit în localizare este din afara zonei cercetate de noi, denumirea acestuia este pusă între paranteze pătrate [].

Imediat după definiție, se notează eventualul sinonim al denumirii discutate (cu indicațiile vechi, popular, nou etc., indicații care se referă la sinonim). Sinonimia este un fenomen întâlnit și în toponimie, surprinzând faptul că numele unor obiecte geografice mici nu se păstrează, uneori, pentru mult timp, fiind înlocuite de altele. Astfel, denumirea *Dealul (lui) Vartic*, înlocuiește treptat, în vocabularul locuitorilor, toponimul *Dealul Slatinei*, deoarece ei îl simt mai motivat pe primul, care trimite la un fost localnic care locuia acolo. Sinonime sunt și toponimele *Căldarea* și *Imașul*

¹³ MOLDOVANU, P., 79.

¹⁴ *Ib.*, 78.

(pentru că în ultimul timp acest teren este folosit ca imaș pentru vite), *La Maici* și *La Dobru* (care este un schit de măicuțe), *Pârâul Glodișorul* și *Pârâul Sărăturii*, *Pârâul Porcului* și *Pârâul Adânc* etc. Dintre termenii sinonimici, alegem ca titlu de articol pe cel mai utilizat sau cel care este prezent astăzi în vorbirea localnicilor. Sinonimele apar, alfabetic, și ca intrări separate, având drept definiție o simplă trimitere la corespondentul principal. Definiția este precedată de indicații privind utilizarea toponimului din cuvântul-titlu, între paranteze: vechi, nou, pop., ofic.

În cazul în care articolul cuprinde mai multe denumiri care alcătuiesc un câmp toponimic, „structura câmpurilor toponimice se evidențiază prin numerotarea cu litere latine majuscule, cifre arabe și latine, litere latine minuscule, litere minuscule grecești, indicându-se procesele de structurare (polarizarea și diferențierea), extensiile, restricțiile, categoriile toponimice astfel apărute și definițiile obiectelor sociogeografice corespunzătoare”¹⁵. Dificultăți am întâmpinat mai ales la redactarea articolelor care conțin câmpuri toponimice foarte mari, semn al importanței și vechimii toponimelor-primare din cazurile respective. În aceste cazuri, este dificil de stabilit care este toponimul primar și ordinea etapelor realizării procesului de polarizare, mai ales dacă nu deținem atestări documentare care să ne sprijine în acest sens.

O altă parte a unui articol este reprezentată de indicarea surselor în care apar toponimele discutate (hărți, documente publicate sau inedite, anchete pe teren). Pentru unele toponime minore deținem atestări doar din ancheta toponimică, însă pentru majoritatea denumirilor dispunem de cel puțin o atestare din Registrul agricol din 1959 al comunei pe teritoriul căreia se află obiectul geografic desemnat sau din arhiva Ocolului silvic din zona respectivă. În cazul în care pentru desemnarea entopicului din toponim s-a folosit o prescurtare, am refăcut forma entopicului. Când prima atestare este identică cu cuvântul-titlu, am indicat Cf. înaintea sursei.

Dacă pentru o denumire deținem atestări în slavonă din colecțiile de documente, am redat întocmai atestarea respectivă, iar între paranteze am menționat traducerea în română sau transliterarea în alfabet latin (dacă toponimul este în formă românească), ca în exemplul următor: **Обършіими Кървѣни** („obârșiile Cărbunei”) DRH, A, XXII (1634), 158. În cazul toponimelor pentru care există foarte multe atestări, pentru a nu încălca inutil articolul de dicționar, am făcut o selecție a acestora, așa încât am introdus în cadrul articolului doar câteva atestări pe secol pentru fiecare formă a denumirii respective.

În cadrul articolului, pentru fiecare variantă a toponimului diferită de cea din cuvântul-titlu se precizează dacă este sau nu precedată de entopic¹⁶, dacă este în stadiul de formulare metalingvistică, de perifrază, sintagmă, toponim simplu sau compus. Am folosit indicațiile „sintagmă heterofuncțională” (între termenii sintagmei se stabilesc relații de subordonare) și „sintagmă homofuncțională”¹⁷ (apozitivă, între constituenți existând o relație de coordonare), folosite la redactarea dicționarelor toponimice de tip structural pentru a indica tipul sintagmei toponimice. Enumerarea și exemplificarea formelor toponimelor permite studiul evoluției lor (de

¹⁵ CIUBOTARU, O., 21.

¹⁶ Prin entopic înțelegem expresia unei clase de obiecte geografice sau sociogeografice.

¹⁷ Cf. REGULA, E., 77.

la perifrază la sintagmă sau nume simplu, de la forma cu genitiv sintetic la cea cu genitiv analitic etc.), dar și observarea folosirii unor forme numai în anumite situații (în studii geografice, în amenajamente sau hărți silvice, în documente istorice).

În anchetele directe o etapă este reprezentată de întrebările de sintaxă. Acestea urmăresc înregistrarea genitivului, a regimului prepozițional și al articulării, precum și descoperirea unor formații pretoponimice și perifrastice, specifice denominației populare, diferite uneori de formele oficiale, care ajung să se impună din ce în ce mai mult, datorită faptului că cei care folosesc aceste forme, primarii, agronomii, silvicultorii etc., au o anumită autoritate și influență în comunitățile respective. Răspunsurile obținute la aceste întrebări sunt incluse în dicționar, cu indicația ANCH. și sigla localității unde s-a obținut răspunsul.

Pentru hidronimul *Râul Ozana*, subiecții anchetei au folosit și forma nearticulată a hidronimului, în contexte sintactice de tipul „întru în Ozană”, „podul peste Ozană”. Această formă a unui hidronim nemotivat semantic se explică prin atracția la seria toponimelor simple motivate, care, precedate de prepoziție, își pierd articolul; ponderea foarte mare a acestora în sistemul toponimic românesc a determinat apariția unei tendințe de uniformizare: după modelul „peste Bahnă”, „la Baltă” (pentru toponimele *Bahna*, *Balta*) au apărut „la Bistriță”, „la Ozană” etc. În cazul toponimului *Slatina*, la întrebările de sintaxă am obținut răspunsurile: *merg în Poiana Slatinii și am ajuns în marginea Poienii la Slatină*. Prin redarea acestor propoziții în cadrul articolului de dicționar, vom scoate în evidență tendința populară de a evita folosirea a două forme de genitiv în aceeași sintagmă.

În cadrul articolului din dicționar este redată și pronunția denumirii (sau a denumirilor, dacă este vorba de un câmp toponimic) obținută din anchetele directe, reflectând de cele mai multe ori marca moldovenească a expresiei: închiderea lui *ă* final neaccentuat la *â*, trecerea lui *ă* protonic la *a*, velarizarea vocalelor palatale *e* și *i* care, datorită pronunțării dure a consoanelor precedente (*s*, *z*, *ș*, *j*, *t*, *d*) trec la velarele *ă* și *î*, închiderea vocalei anterioare atone *e* la *i*, palatalizarea labialelor *p*, *b*, urmate de *e*, *i*, trecerea africatelor *c* și *g* la fricativele *ș* și *ț*, omiterea desinenței *-i* a articolului masculin, la atributul substantival genitival, atât în procliză, cât și în encliză ș.a.¹⁸ În comuna Pipirig, o parte a anchetei am efectuat-o cu câțiva muncitori forestieri, care uneori ne semnalau că părinții și bunicii lor pronunță diferit unele toponime. Astfel, pentru toponimul *Vârful Piatra lui Iepure* am obținut forma *Vîrvu Kátra lu Iépuri*, dar și pe cea mai veche, *Vîrvu Cătra lu Iépuri*, în vreme ce pentru

Pârâul Ghețariei am notat pronunțiile *Pîrăyuu G'etării* și *Pîrăyuu G'etării*. Și aceste ultime variante fonetice, confirmate în timpul aplicării unor întrebări de sintaxă la care a răspuns o femeie de 74 de ani, au fost incluse în dicționar, pentru a reda realitatea plurivalentă de pe teren.

Ultimul paragraf al articolului de dicționar este dedicat stabilirii etimologiei. „În principiu, etimologia privește doar nucleul câmpului, justificând alegerea sa și clarificând, când e nevoie, raportul de desemnare («de ce se numește așa?»), precum

¹⁸ Cf. RUSU, T., 210–217.

și alte aspecte legate de vechimea numelui, de gradul de motivare geografică sau lingvistică”¹⁹.

În dicționarele de tip structural toponimele omonime sunt prezentate ca intrări separate, numerotate la umăr, pentru a reflecta fidel realitatea de pe teren. Omonimele dovedesc restrângerea sferei de cunoaștere geografică la teritoriul unui sat.

Pentru a urmări mai ușor modul de formare a toponimelor prin procesele de polarizare și diferențiere, redăm în Anexa 1 câmpul realizat în jurul toponimului Neamț. În cazul acestei denumiri, este încă incert care dintre obiectele sociogeografice denumite astfel a purtat cel dintâi numele Neamț. Unii cercetători susțin că târgul și cetatea și-au luat numele de la cel al apei, alții au afirmat că cetatea, construită de sași, a purtat mai întâi acest nume, iar o a treia ipoteză este cea conform căreia târgul, unde se stabilise probabil și o colonie de sași, a fost numit *Neamțul*; Dragoș Moldovanu susținând că constituirea târgului a fost posterioară construirii de către constructori nemți aduși din Galiția pe vremea lui Petru I Mușat. Noi am adoptat această ultimă supoziție, considerând că, deși sunt atestate pentru prima dată cam în aceeași perioadă, târgul este mai vechi decât cetatea cu acest nume. Menționarea lui în *Lista orașelor rusești îndepărtate și apropiate* (1387 și 1392²⁰) confirmă faptul că la acel moment era deja o așezare cunoscută și importantă. Se poate observa în stema câmpului Neamț cum, în urma proceselor de polarizare și diferențiere, s-au format mai multe toponime plecând de la oiconimul *Neamțul*.

¹⁹ MOLDOVANU, M.D., 14.

²⁰ Cf. GIURESCU, T., p. 70, ANDRONIC, O.M., 210.